

Magdalena Musiał-Karg*

Alternatywne metody głosowania w opiniach Polaków głosujących poza granicami państwa

Alternative Voting Methods in the Opinion of Polish Voters Abroad

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: alternatywne metody głosowania, głosowanie korespondencyjne, głosowanie internetowe, e-voting, wybory, głosujący za granicą, Poland

Key words: alternative methods of voting, postal voting, internet voting, e-voting, elections, voters abroad

Abstrakt: Dyskusja nad innymi niż tradycyjne formami udziału w wyborach i referendach toczy się nie tylko w kontekście czasu i sytuacji ich zastosowania, ale przede wszystkim w kontekście różnych grup wyborców – szczególnie osób z niepełnosprawnościami lub starszych. Warto zauważyć, iż mimo że Polacy zagranicą nie głosują we wszystkich ogólnopolskich wyborach (np. samorządowych), to w ostatnich latach dyskusja o alternatywnych sposobach głosowania zaczęła także obejmować tę grupę obywateli Polski – zwłaszcza w kontekście głosowania korespondencyjnego i internetowego (e-voting).

Celem niniejszego tekstu jest zaprezentowanie i analiza wyników badań własnych dotyczących opinii na temat preferowanego sposobu głosowania wśród Polaków głosujących poza granicami Polski w wyborach parlamentarnych w 2023 r. Jednym z zamierzeń realizowanych badań było także udzielenie odpowiedzi na pytania, wśród jakich grup wyborców (ze względu na płeć, wiek, wykształcenie) poszczególne formy głosowania mają największe zainteresowanie, a także czy preferencje partyjne różnicują deklaracje na temat preferowanych metod głosowania.

* ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6089-1381>; politolożka, prof. dr hab. nauk społecznych, Wydział Nauk Politycznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Prezesa Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych, członkini Komitetu Nauk Politycznych PAN. E-mail: magdalena.musial-karg@amu.edu.pl.

Abstract: *The debate on alternative forms of participation in elections and referenda is conducted not only in the context of the time and situation in which they are used, but also, and most importantly, in the context of different groups of people who are eligible to vote, in particular the disabled and senior citizens. It is worth noting that Poles living abroad do not vote in all national elections (e.g. local government elections). However, in recent years the discussion on alternative forms of voting has begun to include this group of Polish citizens, especially in the context of postal and online voting (e-voting).*

The aim of this paper is to present and analyse the results of the research carried out on the opinions of Poles voting abroad in the 2023 parliamentary elections on their preferred method of voting. One of the aims of the research was to answer the question of which groups of voters (by gender, age, education) are most interested in certain forms of voting, and whether party preferences differentiate declarations of preferred voting methods.

Wstęp

W ostatnich latach temat alternatywnych metod głosowania stał się przedmiotem coraz bardziej intensywnych debat zarówno w Polsce, jak i w innych państwach w Europie i na świecie. Największe przyśpieszenie w tym zakresie odnotowano podczas pandemii SARS-CoV-2, ale także w związku z dynamicznym rozwojem nowych technologii i możliwości ich zastosowania w procedurach wyborczych. Dyskusja nad innymi niż tradycyjne (t.j. głosowania przy urnie wyborczej) formami udziału w wyborach i referendach toczy się nie tylko w kontekście czasu i sytuacji ich zastosowania czy zwiększania frekwencji wyborczej, ale także w odniesieniu do różnych grup wyborców – np. osób z niepełnosprawnościami lub starszych i umożliwienia im pełnego uczestnictwa w głosowaniach powszechnych. Zauważyć należy, że zagadnienie alternatywnych metod głosowania wzbudza duże zainteresowanie wśród Polaków głosujących za granicą (mimo że nie głosują oni we wszystkich ogólnopolskich wyborach – np. samorządowych), co jest wynikiem tego, że napotykają oni liczne wyzwania (m.in. ograniczona liczba i dostępność lokali wyborczych, problemy z rejestracją, trudności logistyczne i organizacyjne związane z przesyłaniem kart do głosowania i.in.) związane z realizacją swojego prawa wyborczego. W odniesieniu do głosujących za granicą – w ciągu ostatnich lat badacze zajmujący się prawem wyborczym i partycypacją obywateli zwracają szczególną uwagę na dwie formy udziału w wyborach, a mianowicie na głosowanie korespondencyjne oraz elektroniczne, które mogą być najbardziej komfortowe właśnie dla tej grupy uprawnionych (m.in. poprzez zwiększenie dostępności wyborów i umożliwienie udziału w głosowaniu mimo fizycznego oddalenia od lokalu wyborczego).

Celem niniejszego tekstu jest zaprezentowanie i analiza wyników badań własnych dotyczących opinii na temat preferowanego sposobu głosowania wśród Polaków głosujących poza granicami Polski w wyborach parlamentarnych w 2023 r. Jednym z zamierzeń realizowanych badań było także udzielenie odpowiedzi na pytania wśród jakich grup wyborców (ze względu na płeć, wiek, wykształcenie) poszczególne formy głosowania mają największe zainteresowanie, a także czy preferencje partyjne różnicują deklaracje na temat preferowanych metod głosowania.

Badanie postaw Polaków głosujących za granicą jest wartościowym przedsięwzięciem naukowym, biorąc pod uwagę brak reprezentatywnych badań tej populacji, co jest zapewne wynikiem zasięgu takiego badania, a także trudność w jego zorganizowaniu. Ponadto zwrócić należy uwagę, że badania w tym zakresie są niezwykle rzadkie: ani realizowane przez ogólnopolskie instancje badania opinii publicznej, ani Polskie Generalne Studium Wyborcze (PGSW)¹ 2023, nie uwzględniają w swoich wynikach postaw i opinii polskich wyborców za granicą. Badanie opinii Polaków głosujących poza krajem obywatelstwa wydaje się być zatem zadaniem wartym naukowej eksploracji, bowiem tego typu analizy rzucają światło na różne wymiary zaangażowania diaspory, procesy demokratyzacji i dynamikę polityczną². Tam, gdzie obywatele mogą głosować z zagranicy, partie polityczne aktywnie prowadzą kampanie za granicą i mobilizują obywateli do udziału w wyborach³, co odzwierciedla uznanie ważnych zasobów wyborczych, które mogą być generowane przez te grupy uprawnionych do głosowania.

Artykuł został podzielony na kilka logicznie powiązanych ze sobą części. Na początku zarysowano kwestie definicyjne dotyczące alternatywnych metod głosowania, po czym w kolejnej części zaprezentowano wyniki badań własnych przeprowadzonych na próbie 1087 respondentów. Celem badania była odpowiedź na pytania o preferowane metody głosowania, a ankietę przeprowadzono po wyborach parlamentarnych roku 2023 wśród polskich wyborców głosujących za granicą. Zaznaczyć należy, iż w niniejszym artykule najwięcej miejsca poświęcono dwóm najbardziej popularnym wśród głosujących poza granicami Polski sposobom głosowania: głosowaniu korespondencyjnemu

¹ *Polskie Generalne Studium Wyborcze (PGSW) 2023*, <https://swps.pl/nauka-i-badania/projekty/42-projekty-naukowe/33773-polskie-generalne-studium-wyborcze-pgsw-2023> (30.09.2024).

² M. Collyer, Z. Vathi, *Patterns of extra-territorial voting*, «Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty Working Paper» 2007, nr 22, s. 1–36; D.S. Hutcheson, J.-T. Arrighi, «Keeping Pandora's (ballot) box half-shut»: a comparative inquiry into the institutional limits of external voting in EU Member States, «Democratization» 2015, 22, s. 884–905.

³ J.-T. Arrighi, R. Bauböck, *A multilevel puzzle: Migrants' voting rights in national and local elections*, «European Journal of Political Research» 2017, nr 56, s. 619–639.

i głosowaniu online. Obie te formy są tzw. zdalnym głosowaniem i postrzegane są jako te najbardziej wygodne (bo niewymagające fizycznej obecności w lokalu wyborczym).

Alternatywne metody głosowania – definicje i zastosowanie

Problematyka alternatywnych procedur głosowania jest zagadnieniem dość często podejmowanym i eksploatowanym przez teoretyków oraz badaczy demokracji. Alternatywne metody głosowania to różnorodne mechanizmy, które umożliwiają obywatelom oddanie głosu w wyborach w sposób inny niż tradycyjne głosowanie bezpośrednie w lokalu wyborczym. Ich wprowadzenie ma na celu zwiększenie dostępności procesu wyborczego, poprawę frekwencji wyborczej, a także dostosowanie procedur do zmieniających się potrzeb społecznych i technologicznych⁴.

Wysoka partycypacja wyborcza często postrzegana jest jako dowód istnienia silnej i stabilnej demokracji, stąd w wielu państwach podejmowane są różnego rodzaju działania – by przy okazji wyborów czy referendum umożliwić oddanie głosu jak największej liczbie osób do tego uprawnionych. Takie postępowanie związane jest z chęcią pełniejszego wypełniania zasady powszechności wyborów⁵, która szczególnie w przypadku występowania tzw. absencji przymusowej jest naruszona w wyniku występowania różnego rodzaju barier organizacyjnych czy technicznych, uniemożliwiających uprawnionym uczestniczenie w wyborach. Działania aktywizujące do udziału w wyborach zwykle realizowane są w wielu państwach w sytuacji, gdy dynamicznie wzrasta poziom absencji wyborczej. Rządzący, by zapobiec temu zjawisku starają się zachęcić uprawnionych do udziału w głosowaniu – m.in. poprzez udostępnianie wyborcom dodatkowych kanałów oddawania głosu.

Warto podkreślić, że pojęcia takie jak „alternatywne procedury głosowania” czy „alternatywne metody głosowania” odnoszą się do dodatkowych sposobów fizycznego oddawania głosu przez wyborców w wyborach i referendach. Te techniki są odrębne, ale jednocześnie uzupełniają tradycyjną formę głosowania⁶. Tradycyjna metoda wymaga, aby wyborca stawił się w lokalu wyborczym

⁴ Szerzej na ten temat alternatywnych metod głosowania: I. Kapsa, M. Musiał-Karg, *Alternatywne metody głosowania w opiniach Polaków. Postawy i poglądy względem wybranych form partycypacji w wyborach*, Poznań 2020.

⁵ K. Skotnicki, *Zasada powszechności w prawie wyborczym: zagadnienia teorii i praktyki*, Łódź 2000.

⁶ K.W. Czaplicki, *Alternatywne sposoby głosowania (Zarys problemów)*, [w:] S. Grabowska, R. Grabowski (red.), *Alternatywne sposoby głosowania a aktywizacja elektoratu. Międzynarodowa Konferencja Naukowa. Rzeszów 26–27 marca 2007 r.*, Rzeszów 2007, s. 30–31.

w dniu wyborów i oddał głos na papierowej karcie wyborczej⁷. Andrzej Sokala⁸ zauważa, że alternatywne metody głosowania pozwalają na oddanie głosu bez konieczności wizyty w lokalu wyborczym. Jak wskazuje Maciej Pisz⁹, należy jednak zaznaczyć, że stanowisko Sokali nie odnosi się do wszystkich alternatywnych form głosowania, ponieważ nie uwzględnia jednej z możliwych form głosowania elektronicznego – wspomaganego elektronicznie w lokalu wyborczym za pomocą komputerów.

W niniejszej części przedstawione zostaną wybrane rozwiązania, które stosowane są w niektórych państwach na świecie. Do najważniejszych z tych form zaliczane są: instytucja pełnomocnika, tzw. mobilna „wędrująca” urna wyborcza, głosowanie korespondencyjne oraz głosowanie elektroniczne.

Instytucja pełnomocnika

Instytucja pełnomocnika bazuje na założeniu, że wyborca, który z różnych powodów nie może udać do lokalu, by oddać głos – ma prawo upoważnić innego wyborcę, by ten w jego imieniu zgodnie ze wskazówkami zagłosował. Możliwość oddania głosu w wyborach przez pełnomocnika ściśle łączy się z realizacją zasady powszechności prawa wyborczego i jest traktowana jako zwiększenie gwarancji jej realizacji¹⁰. Taka osoba upoważniona specjalnym i potwierdzonym dokumentem pełnomocnictwa udaje się do odpowiedniego lokalu wyborczego, pobiera kartę do głosowania, wypełnia ją i wrzuca do urny wyborczej¹¹. Instytucja pełnomocnika funkcjonuje w systemie wyborczym m.in. Francji, Belgii, Hiszpanii, Holandii, Łotwy, Szwecji czy Wielkiej Brytanii i została powołana, by ułatwić głosowanie wąskim grupom wyborców – najczęściej osobom w podeszłym wieku, chorym, osobom z niepełnosprawnościami, a także wojskowym czy urzędnikom państwowym, którzy w momencie wyborów przebywają w pracy poza miejscem zamieszkania w kraju czy za granicą.

⁷ M. Pisz, *Alternatywne procedury głosowania we współczesnym prawie konstytucyjnym*, [w:] M. Pisz, M. Przychodzki, M. Radajewski (red.), *Zagadnienia współczesnego prawa publicznego*, Poznań 2018, s. 9–50.

⁸ B. Michałak, A. Sokala, *Leksykon prawa wyborczego*, Warszawa 2010, s. 13.

⁹ M. Pisz, *Alternatywne procedury głosowania...*, s. 50.

¹⁰ J. Zbieranek, *Alternatywne procedury głosowania w polskim prawie wyborczym – gwarancja zasady powszechności wyborów czy mechanizm zwiększania frekwencji wyborczej?*, Warszawa 2013, s. 210; G. Koksanowicz, *Głosowanie przez pełnomocnika w wyborach samorządowych – zasady i tryb udzielenia oraz charakter prawny pełnomocnictwa*, «Przeгляд Права Конституcyjnego» 2019, nr 2 (48), s. 47.

¹¹ J. Zbieranek, *W stronę reformy procedur głosowania w Polsce*, Instytut Spraw Publicznych, «Analizy i Opinie» 2005, nr 52.

Różnice w rozwiązaniach dotyczą także liczby pełnomocnictw możliwych do przyjęcia przez jednego wyborcę, przyjętego okresu ważności pełnomocnictwa czy sposobu jego udzielania¹². Warto nadmienić, że kwestie związane z głosowaniem przez pełnomocnika porusza także Komisja Wenecka w „Kodeksie dobrej praktyki w sprawach wyborczych” (*Code of Good Practice in Electoral Matters*), formułując warunki, które muszą być spełnione, aby alternatywne sposoby głosowania były zgodne ze standardami demokratycznymi¹³.

Zgodnie z uchwalonym w 2011 r. *Kodeksem wyborczym*¹⁴ ta forma partycypowania możliwa jest w każdych wyborach. Przez pełnomocnika może głosować:

- osoba z niepełnosprawnością w stopniu znacznym lub umiarkowanym;
- osoba, która w dniu wyborów będzie miała ukończone co najmniej 60 lat.

Pełnomocnikiem może zostać osoba wpisana do rejestru wyborców w tej samej gminie, co osoba udzielająca pełnomocnictwa lub osoba posiadająca zaświadczenie o prawie do głosowania w miejscu pobytu w dniu wyborów. Nie może nim być kandydat w wyborach, członek komisji wyborczej (w której pełnomocnik będzie głosować), mąż zaufania lub obserwator społeczny. Obywatel, który chce ustanowić pełnomocnika, musi uczynić to na dwa sposoby: przez internet na stronie gov.pl lub w urzędzie gminy, w której wyborca ma prawo oddać głos. Nadmienić należy, że w przypadku osób niepełnosprawnych w stopniu umiarkowanym lub znacznym wraz z wnioskiem o ustanowienie pełnomocnika dostarczyć należy dokument poświadczający stopień niepełnosprawności osoby wnioskującej. W obwodach utworzonych na terenie szpitali, domów pomocy społecznej, zakładów karnych, aresztów oraz ich oddziałów zewnętrznych głosowanie przez pełnomocnika nie jest możliwe. Pełnomocnictwo można cofnąć¹⁵.

Zgodnie z *Kodeksem wyborczym*, pełnomocnictwo do głosowania wyborca ma prawo wycofać dostarczając wójtowi odpowiednie oświadcze-

¹² A. Jackiewicz, *Głosowanie korespondencyjne oraz głosowanie przez pełnomocnika jako alternatywne metody głosowania w świetle polskiego kodeksu wyborczego*, «Białostockie Studia Prawnicze» 2016, nr 20/A, s. 278; A. Krasnowolski, *Głosowanie przez pełnomocnika, głosowanie antycypowane i głosowanie korespondencyjne w krajach europejskich i Kanadzie*, Warszawa 2006, s. 10–11; G. Kryszewski, *Standardy prawne wolnych wyborów parlamentarnych*, Białystok 2007, s. 42–44; J. Zbieranek, *Alternatywne procedury głosowania w Polsce na tle państw Unii Europejskiej*, «Studia BAS» 2011, nr 3 (27), s. 93–120; J. Zbieranek, *Nowe procedury: głosowanie korespondencyjne i przez pełnomocnika*, [w:] K. Skotnicki (red.), *Kodeks wyborczy. Wstępna ocena*, Warszawa 2011, s. 42–44; K. Skotnicki, *Zasada powszechności w prawie...*, s. 263–265.

¹³ *Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report – Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd sessions. Venice, 5–6 July and 18–19 October 2002*, CDL-AD(2002)023rev2-cor, Venice Commission, 2002, s. 20, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2002)023rev2-cor-e) (1.10.2024).

¹⁴ *Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. – Kodeks wyborczy* (Dz.U. 2023, poz. 2408).

¹⁵ Tamże, art. 54–61.

nie – uczynione to powinno być najpóźniej na 2 dni przed dniem wyborów lub doręczone obwodowej komisji wyborczej w dniu głosowania (Dz.U. 2011, Nr 21, poz. 112, art. 58). Rozpatrując kwestie głosowania przez pełnomocnika pojawiają się wątpliwości dotyczące naruszania w ten sposób zasady bezpośredniości wyborów. Zgodnie z wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 lipca 2011 r. (OTK ZU nr 6A/2011, poz. 61 sygn. akt K 9/11)¹⁶ taki sposób głosowania nie narusza zasady bezpośredniości, gdyż treścią tej konstytucyjnej zasady nie jest wymóg osobistego głosowania. Głos oddany przez pełnomocnika w imieniu innej osoby (mocodawcy), nie jest tożsamy z głosem, którym osoba upoważniona do głosowania – dysponuje w imieniu własnym. Głosowanie przez pełnomocnika nie należy do metod, które przełożyć mogłyby się w istotny sposób na poziom frekwencji wyborczej. Pamiętać jednak należy, że ze względu na osoby wykluczone z procesu wyborczego – warto, by ta procedura była dostępna dla wyborców niepełnosprawnych czy starszych, które nie są w stanie dotrzeć do lokali wyborczych. Brak tej formy udziału w wyborach i referendum naruszałby zasadę powszechności wyborów¹⁷.

Jedną z bardzo zbliżonych do instytucji pełnomocnika jest głosowanie przez osobę upoważnioną. W tym modelu inny wyborca może jedynie pobrać w imieniu wyborcy pakiet z materiałami wyborczymi, dostarczyć go do miejsca zamieszkania wyborcy, a po oddaniu przez niego głosu – przekazać do właściwej komisji wyborczej. Osoba upoważniona pomocna zwykle jest osobom niepełnosprawnym czy chorym, które mogłyby skorzystać z pomocy osób, które się nimi opiekują¹⁸.

Instytucja „wędrującej” urny wyborczej

„Wędrująca” (mobilna) urna wyborcza to specjalny mechanizm stosowany w procesie wyborczym, umożliwiający oddanie głosu osobom, które z różnych przyczyn nie mogą udać się do lokalu wyborczego. W uproszczeniu można powiedzieć, że jest to osobiste głosowanie poza lokalem wyborczym¹⁹. Ta forma wydaje się być szczególnie ważna dla osób niepełnosprawnych, chorych, starszych lub tych, które z powodu ograniczeń fizycznych lub zdrowot-

¹⁶ Zgodnie z wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 lipca 2011 r. (OTK ZU nr 6A/2011, poz. 61 sygn. akt K 9/11).

¹⁷ I. Kapsa, M. Musiał-Karg, *Alternatywne metody głosowania w opiniach Polaków. Postawy i poglądy względem wybranych form partycypacji w wyborach*, Poznań 2020, s. 62–63.

¹⁸ M. Musiał-Karg, *Metody zwiększania frekwencji wyborczej. Polska a doświadczenia innych państw*, «Środkowoeuropejskie Studia Polityczne» 2011, nr 2, s. 88–89.

¹⁹ A. Krasnowolski, *Procedury wyborcze w krajach europejskich*, «Opracowania Tematyczne» OT-635, Kancelaria Senatu, Warszawa 2005, s. 14.

nych mają utrudniony dostęp do tradycyjnych lokali wyborczych. „Wędrująca” urna polega na dostarczeniu specjalnej urny wyborczej do miejsca zamieszkania wyborcy i oddania tam przez niego głosu. Takie rozwiązanie funkcjonuje m.in. w Chorwacji, Czechach, Estonii, Danii, Słowenii, na Litwie, Łotwie czy Ukrainie. Osoby zainteresowane zagłosowaniem w domu, w ustalonym ustawowo terminie muszą złożyć odpowiedni wniosek we właściwej komisji wyborczej – np. w Słowacji termin ten mija trzy dni przed wyborami. Tak ustalone ramy czasowe pozwalają stworzyć listy wyborców, do których ma udać się komisja wyborcza z urną wyborczą o niewielkich rozmiarach, umożliwiającą jej przenoszenie. Komisja wyborcza wyposażona jest również w materiały wyborcze. Po zakreśleniu odpowiedniej opcji, wyborca wrzuca wypełnioną kartę do urny wyborczej.

Mobilne urny wyborcze są stosowane nie tylko do głosowania w domu, ale także w celu umożliwienia oddania głosu osobom przebywającym w szpitalach (Norwegia, Słowacja, Włochy), domach opieki społecznej (Norwegia, Słowacja) oraz zakładach karnych (Mołdawia, Słowacja)²⁰. Instytucja „wędrującej urny wyborczej” jest często krytykowana przez specjalistów prawa wyborczego – głównie ze względu na większe ryzyko manipulacji wynikami wyborów, podatność na nieuczciwe praktyki (wywieranie nacisku na wyborców lub fałszowanie głosów), trudności zagwarantowania anonimowości, a także wiele wyzwań natury technicznej i organizacyjnej, które mogą zaważyć na zabezpieczeniu wyborów. Jednym z przykładów braku skutecznego zabezpieczenia „wędrujących urn wyborczych” – jak zauważa Jarosław Zbieranek – są ukraińskie wybory prezydenckie z 2004 r.²¹ Oprócz tego – podobne zastrzeżenia pojawiły się w kontekście białoruskich wyborów parlamentarnych m.in. w 2008 r. i 2019 r., czy prezydenckich w 2020 r.²², a także m.in. w 2015 r. przy okazji wyborów parlamentarnych w Azerbejdżanie²³. Te przypadki pokazują,

²⁰ Tamże.

²¹ J. Zbieranek, *W stronę reformy procedur...*, s. 22.

²² *Belarus. Parliamentary Elections 28 September 2008*, OSCE/ODIHR, Warsaw 2008, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/5/35122.pdf> (30.09.2024); *Observation of the early parliamentary elections in Belarus* (17 November 2019), Election observation report. Doc. 15012, Council of Europe. Parliamentary Assembly, 13 December 2019, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=28304&lang=en> (30.09.2024); E. Asplund, L. Heuver, F. Ahmed, B. Stevense, S. Umar, T.S. James, A. Clark, *Elections and Covid-19: How special voting arrangements were expanded in 2020*, 25 February 2021, IDEA International, <https://www.idea.int/news/elections-and-covid-19-how-special-voting-arrangements-were-expanded-2020> (30.09.2024).

²³ *Observation of the parliamentary elections in Azerbaijan (1 November 2015)*, Election observation report. Doc. 13923, Council of Europe. Parliamentary Assembly, 1 November 2015, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=22269&lang=en> (30.09.2024).

że choć mobilne urny wyborcze są narzędziem ułatwiającym głosowanie osobom o ograniczonej mobilności, ich stosowanie może budzić kontrowersje, zwłaszcza w państwach, gdzie proces wyborczy jest narażony na nadużycia i brakuje odpowiednich mechanizmów nadzoru.

Głosowanie korespondencyjne

W debatach poświęconych alternatywnym metodom głosowania oraz wzmacniania zasady powszechności wyborów, a także eliminowania barier organizacyjnych utrudniających udział w wyborach, widoczne jest stałe zainteresowanie głosowaniem korespondencyjnym²⁴.

Głosowanie korespondencyjne polega na zagłosowaniu poza lokalem wyborczym i odesłaniu karty do głosowania do komisji wyborczej. W tym przypadku wyborca jeszcze przed dniem wyborów otrzymuje od komisji wyborczej przesyłkę (tzw. pakiet wyborczy), w której znajdują się materiały wyborcze – m.in. karta do głosowania wraz z instrukcją głosowania, odpowiednio zaadresowana koperta zwrotna. Po zagłosowaniu wyborca umieszcza swoją kartę wyborczą w specjalnej kopercie i w odpowiednim terminie wrzuca ją do skrzynki pocztowej²⁵.

Ta metoda głosowania dostępna dla wyborców jest w większości państw europejskich, m.in. w Austrii, Belgii, Bośni i Hercegowinie, Danii, Estonii, Finlandii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Islandii, Litwie, Łotwie, Luksemburgu, Niemczech, Norwegii, Słowacji, Słowenii, Szwajcarii, Szwecji, na Węgrzech, w Wielkiej Brytanii czy we Włoszech²⁶. Głosowanie korespondencyjne jest również stosowane w Stanach Zjednoczonych²⁷.

Istnieją różne rozwiązania związane z głosowaniem korespondencyjnym – różnią się one od siebie w zakresie m.in. przeznaczenia dla różnych grup

²⁴ M. Musiał-Karg, I. Kapsa, *Debate: Voting challenges in a pandemic – Poland*, «Public Money & Management» 2021, vol. 41, nr 1, s. 6–8; P. Kobylski, *Powszechność w głosowaniu korespondencyjnym w dobie COVID-19*, «Wybrane zagadnienia. Studia z Polityki Publicznej» 2022, nr 9, s. 83–95; A. Stelmach, *Postal Voting. Poland and Solutions in Other Countries*, «Przegląd Prawa Konstytucyjnego» 2020, nr 58, s. 83–97; M. Musiał-Karg, *Głosowanie korespondencyjne podczas pandemii Covid-19. Doświadczenia z polskich wyborów prezydenckich w 2020 r.*, «Przegląd Prawa Konstytucyjnego» 2021, nr 2 (60), s. 31–48; A. Jakiewicz, *Głosowanie korespondencyjne...*, s. 278.

²⁵ I. Kapsa, M. Musiał-Karg, *Alternatywne metody głosowania...*, s. 64.

²⁶ A. Krasnowolski, *Procedury wyborcze...*, s. 13; *Code of Good Practice in Electoral Matters...*, s. 23.

²⁷ A. Young, *A Complete Guide To Early And Absentee Voting*, 23.09.2016, <https://www.npr.org/2016/09/23/491999689/a-complete-guide-to-early-and-absentee-vot-ing?t=1612008518201> (22.12.2023).

wyborców, procedur otrzymywania pakietów wyborczych, czy też wyznaczonego terminu przesłania oddanych głosów do komisji wyborczych. W większości państw z głosowania korespondencyjnego mogą korzystać osoby stale lub czasowo przebywające za granicą (Belgia, Bośnia i Hercegowina, Francja, Holandia, Węgry i Włochy), a także osoby w podeszłym wieku lub chore, niepełnosprawne (Polska) (takie, które nie są w stanie dotrzeć do lokalu wyborczego). Głosowanie korespondencyjne występuje m.in. także w niektórych stanach amerykańskich, w Australii, Indiach, Indonezji, Filipinach. Głosowanie korespondencyjne stosowane zwykle jest jako forma early voting (głosowania przedterminowego)²⁸.

Często stosowaną formą głosowania korespondencyjnego jest tzw. postal-voting on demand (np. w Hiszpanii, gdzie obywatele wiedząc, że w dniu głosowania nie będzie ich w miejscu zamieszkania, mogą złożyć wniosek o głosowanie korespondencyjne). Z kolei w Szwajcarii głosowanie korespondencyjne jest dodatkową formą głosowania, z której mogą korzystać wszyscy uprawnieni bez potrzeby zgłaszania takiego zamiaru²⁹. Warto w tym miejscu dodać, że Konfederacja Szwajcarska jest państwem, w którym – ze względu na liczbę głosowań w ciągu roku³⁰ obywatele korzystają w największym zakresie z głosowania za pośrednictwem poczty, a wprowadzenie głosowania korespondencyjnego podyktowane zostało dążeniem do tego, by zredukować czas i koszty dotarcia do lokali wyborczych, a przez to zwiększyć poziom uczestnictwa obywateli w głosowaniach³¹. Na poziomie federacji głosowanie korespondencyjne dla wszystkich wyborców zostało wprowadzone pod koniec 1994 r. (wcześniej dostępne było dla wybranych grup wyborców, a także „na żądanie” w niektórych kantonach)³². Analiza udziału głosów oddanych za pośrednictwem poczty w stosunku do innych form głosowania (głosowania przy urnach lub przez pełnomocnika) wskazuje to, iż wraz z biegiem lat wzrastał udział głosów „korespondencyjnych”, przy czym ewidentny jest również spadek liczby osób głosujących w sposób tradycyjny – przy urnach³³.

²⁸ J. Zbieranek, *Alternatywne procedury głosowania w polskim prawie wyborczym – gwarancja zasady powszechności wyborów czy mechanizm zwiększania frekwencji wyborczej?*, Warszawa 2013, s. 43.

²⁹ P. Funk, *Social Incentives and Voter Turnout: Evidence from the Swiss Mail Ballot System*, «Journal of the European Economic Association» 2010, vol. 8, nr 5, s. 1077–1103.

³⁰ Referenda federalne co kwartał, a oprócz tego referenda kantonalne, lokalne, a także wybory.

³¹ M. Musiał-Karg, *Alternative Voting Methods Through the Example of Postal Voting and E-Voting in Switzerland*, «Przegląd Prawa Konstytucyjnego» 2016, vol. 20/A, s. 13–23.

³² S. Luechinger, M. Rosinger, A. Stutzer, *The Impact of Postal Voting on Participation. Evidence for Switzerland*, «Swiss Political Science Review» 2007, nr 2, s. 171.

³³ Voxlt: The Standardized Post-Vote Surveys. Neuchâtel: SIDOS, [za:] S. Luechinger, M. Rosinger, A. Stutzer, *The Impact of Postal Voting...*, s. 175.

Wymienić także należy, bardzo rzadko stosowaną procedurę wyłącznego głosowania korespondencyjnego (all-postal voting). W tym przypadku głosowanie korespondencyjne jest jedynym sposobem głosowania i wówczas nie ma możliwości oddawania głosu w lokalach wyborczych. Taka forma postal voting stosowana jest m.in. w niektórych amerykańskich stanach, a w roku 2020 – podczas pandemii COVID-19 wykorzystano ją m.in. w wyborach lokalnych w Bawarii³⁴ oraz w szwajcarskim kantonie Genewa³⁵. Warto przy tym zaznaczyć, iż przypadku, gdy głosowanie korespondencyjne staje się jedyną procedurą uczestnictwa w wyborach – gwarancje zasady powszechności głosowania zostają znacząco obniżone w porównaniu do sytuacji, gdy występuje głosowanie tradycyjne – w lokalu wyborczym – oraz jedna (lub kilka) dodatkowych form partycypacji wyborczej.

Innym wariantem rozwiązań są te przyjęte w Słowacji, gdzie głosowanie korespondencyjne dopuszczono jedynie w wyborach parlamentarnych i do Parlamentu Europejskiego. W Wielkiej Brytanii z kolei wyborca może otrzymać zezwolenie na głosowanie korespondencyjne w określonych wyborach lub na stałe³⁶.

Warto zauważyć, że choć głosowanie korespondencyjne nie jest w Polsce zupełną nowością, to dotychczasowe doświadczenia z tą formą głosowania są dość ograniczone i nie zawsze pozytywne³⁷, o czym świadczy niewielka skala wykorzystania tej formy uczestnictwa w wyborach. Zgodnie z kodeksem wyborczym głosowanie korespondencyjne możliwe jest w przypadku wyborców niepełnosprawnych o znacznym lub umiarkowanym stopniu niepełnosprawności, wyborców podlegających w dniu głosowania obowiązkowej kwarantannie, izolacji lub izolacji w warunkach domowych i wyborców, którzy najpóźniej w dniu głosowania ukończą 60 lat³⁸.

Odnotować trzeba, że największe doświadczenia Polski z głosowaniem korespondencyjnym wiążą się z wyborami prezydenckimi z 2020 r. Mimo pandemii oraz pierwotnie przewidywanego na koniec kwietnia szczytu zachorowań, rząd nie zamierzał przekładać zaplanowanych na 10 maja 2020 r. wyborów prezyden-

³⁴ R. Wagner, *Responding to COVID-19 with 100 per cent Postal Voting: Local Elections in Bavaria, Germany. Case study*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm 2020, <https://www.idea.int/sites/default/files/responding-to-covid-19-with-postal-voting-local-elections-in-bavaria.pdf> (30.09.2024).

³⁵ B. Kaufmann, *Why voting by mail is rarely easy*, Swissinfo.ch, <https://www.swissinfo.ch/eng/why-voting-by-mail-is-rarely-easy/46016512> (30.09.2024).

³⁶ I. Kapsa, M. Musiał-Karg, *Alternatywne metody głosowania...*, s. 66.

³⁷ Pierwsze próby wprowadzenia tej metody miały miejsce w 2004 roku (w czasie prac nad Ordynacją wyborczą do Parlamentu Europejskiego. Zob. Ustawa z 23 stycznia 2004 r. Ordynacja wyborcza do Parlamentu Europejskiego (Dz.U. Nr 25, poz. 219) – Akt utracił moc; J. Zbieranek, *W stronę reformy procedur głosowania w Polsce*, Instytut Spraw Publicznych, «Analizy i Opinie» 2005, nr 52, s. 7.

³⁸ Ustawa z dnia 5 stycznia 2011 r. Kodeks Wyborczy, Dz.U. 2023, poz. 2408, art. 53a.

kich, postanawiając je ostatecznie przeprowadzić w wersji wyłącznego głosowania korespondencyjnego. Komplikacje przy przeprowadzeniu all-postal voting uniemożliwiły przeprowadzenie głosowania w pierwotnym terminie i spowodowały rozpisanie nowych wyborów³⁹. W ustawie z dnia 2 czerwca 2020 r.⁴⁰, dotyczącej zasad organizacji wyborów prezydenckich w 2020 r., przewidziano hybrydową metodę głosowania – tradycyjnie oraz drogą korespondencyjną. Zgodnie z nowo przyjętymi regulacjami wyborca mógł głosować korespondencyjnie, z tym jednak zastrzeżeniem, że głosowania korespondencyjnego za granicą nie przeprowadzano w państwach, na terytorium których nie było możliwości przeprowadzenia głosowania w takiej formie⁴¹. Nadmienić należy, że z głosowania korespondencyjnego korzystała głównie Polonia poza granicami kraju, a samo głosowanie wzbudziło wiele zastrzeżeń i kontrowersji – nie tylko wśród samych głosujących, ale także organizacji międzynarodowych⁴². Wprowadzenie głosowania korespondencyjnego w czasie pandemii wiązało się z wieloma trudnościami natury organizacyjnej, czego doświadczyli Polacy głosujący za granicą. Część z nich nie mogła zagłosować w wyborach ze względu na to, że nie otrzymała pakietów wyborczych. Z kolei około 45 tys. głosów w ogóle nie dotarło na czas do komisji wyborczych. Przed upływem terminu na dopisanie się do spisu wyborców za granicą przed drugą turą wykryto awarię internetowego systemu e-wybory. Oprócz tego sami wyborcy zgłaszali, że na kartach do głosowania, które otrzymali w pakiecie wyborczym – o ile mieli pieczętkę ambasady, to już nie było na kartach pieczętki obwodowej komisji wyborczej. Dodatkowo wiele kontrowersji budził fakt, że koperty zwrotne z kartami wyborczymi były na tyle cienkie, że bez otwierania koperty można było sprawdzić, na kogo został oddany głos. Taka sytuacja z kolei nie gwarantowała tajności głosowania⁴³. Jak wynika z danych Państwowej Komisji Wyborczej – udział głosów korespondencyjnych w stosunku do wszystkich głosów oddanych w pierwszej i drugiej turze wyborów wyniósł odpowiednio 2,43% i 2,93%⁴⁴, co stanowi najwyższy wynik w historii polskich doświadczeń z głosowaniem za pośrednictwem poczty. Jednocześnie jednak część głosów korespondencyjnych uznano za nieważne ze względu na błędy proceduralne lub ich nie odnotowano, gdyż nie dotarły do komisji wyborczej.

³⁹ A. Pyrżyńska, *Problematyka terminów w wyborach Prezydenta RP zarządzonych postanowieniem Marszałka Sejmu z 3 czerwca 2020 roku*, «Forum Prawnicze» 2022, nr 4 (72), s. 51–66.

⁴⁰ Ustawa z dnia 2 czerwca 2020 r. o szczególnych zasadach organizacji wyborów powszechnych na Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej zarządzonych w 2020 r. z możliwością głosowania korespondencyjnego (Dz.U. 2020, poz. 979).

⁴¹ Tamże, art. 2. ust. 3.

⁴² W przypadku głosowanie korespondencyjnego M. Musiał-Karg, *Głosowanie korespondencyjne podczas pandemii...*, s. 45; M. Musiał-Karg, I. Kapsa, *Debate: Voting challenges...*, s. 6–8.

⁴³ M. Musiał-Karg, *Głosowanie korespondencyjne podczas...*, s. 44–45.

⁴⁴ Państwowa Komisja Wyborcza, www.pkw.gov.pl (15.09.2024).

Trzeba zaznaczyć, że możliwość powszechnego głosowania korespondencyjnego wyborców w kraju i za granicą w wyborach prezydenckich, do Sejmu i Senatu oraz do Parlamentu Europejskiego (z wyjątkiem głosowania w wyborach samorządowych⁴⁵) wprowadziła nowelizacja kodeksu wyborczego, którą 14 czerwca 2024 r. uchwalił Sejm. Nowelizację Senat przyjął bez poprawek pod koniec czerwca⁴⁶. Natomiast 17 lipca 2024 r. prezydent Andrzej Duda nowelę skierował w trybie kontroli prewencyjnej do Trybunału Konstytucyjnego⁴⁷, zarzucając, że przepisy wyłączające możliwość głosowania korespondencyjnego dla osób podlegających kwarantannie, izolacji lub izolacji w warunkach domowych w wyborach samorządowych mogą naruszać art. 62 ust. 1 oraz art. 32 ust. 1 Konstytucji oraz niezgodność z art. 96 ust. 1 Konstytucji. Według prezydenta przebieg procesu legislacyjnego nad nowelizacją Kodeksu wyborczego na wszystkich jego etapach uzasadnia także potrzebę zbadania, czy ustawa pochodzi od organu spełniającego konstytucyjne wymogi przedstawicielstwa i sprawowania mandatu oraz organu o właściwym składzie. W tym kontekście przywołano wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 19 czerwca 2024 r. – TK (sprawa o sygn. akt K 7/24⁴⁸) orzekł wówczas, że nowelizacja przepisów o NCBR z 26 stycznia br. jest niekonstytucyjna, ponieważ do głosowania nie dopuszczono dwóch posłów – Mariusza Kamińskiego i Macieja Wąsika.

Głosowanie elektroniczne

Jednym z alternatywnych sposobów głosowania, które spotyka się z coraz większym zainteresowaniem ze strony rządów wielu państw – jest głosowanie elektroniczne.

Współcześnie głosowanie elektroniczne rozumiane jest przede wszystkim jako głosowanie za pomocą internetu⁴⁹. W wielu definicjach zaznacza się jed-

⁴⁵ Zgodnie z nowelizacją – Wyjątek ten nie będzie miał zastosowania w przypadku wyborcy niepełnosprawnego o znacznym lub umiarkowanym stopniu niepełnosprawności, oraz wyborcy, który najpóźniej w dniu głosowania ukończy 60 lat.

⁴⁶ *Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy*, <https://www.sejm.gov.pl/Sejm10.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=296> (28.09.2024).

⁴⁷ *Wniosek Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej do Trybunału Konstytucyjnego z dnia 17 lipca 2024 r. o zbadanie zgodności z Konstytucją ustawy z dnia 14 czerwca 2024 r. o zmianie ustawy – Kodeks wyborczy*, https://www.prezydent.pl/storage/file/core_files/2024/7/18/af04ebd9c95726947ced7d816579b15a/Wniosek%20do%20TK%20skan.pdf (1.10.2024).

⁴⁸ K 7/24 19 VI 2024, sygn. Akt 7/24 Wyrok w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej, <https://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/wyroki/art/12818-tryb-uchwalenia-ustawy> (1.10.2024).

⁴⁹ R. Krimmer, *E-voting as a New Form of Voting*, [w:] A. Balci, C. Can Actan, O. Dalbay (red.), *Explorations in eGovernment & eGovernance*, vol. 2: *Selected proceedings of the Second International Conference on eGovernment and eGovernance*, Antalya 2010, s. 148.

nak, iż głosowanie wykorzystujące kanały elektroniczne jest pojęciem o szerokim znaczeniu, a techniki teleinformatyczne są wykorzystywane przynajmniej na trzech etapach: w procesie zbierania, opracowania i wizualizacji wyników przesyłanych z komisji wyborczych, w których głosy oddaje się tradycyjnie – za pomocą kart do głosowania; w procesie przyjmowania i zliczania głosów; w zdalnym głosowaniu przez internet.

E-głosowanie to pojęcie szersze znaczeniowo i zawiera w sobie formę głosowania internetowego. Głosowanie elektroniczne w praktyce odnosi się do wykorzystywania w procesie wyborczym techniki m.in.: telewizyjnych platform cyfrowych, telefonii, internetu. Głosowanie internetowe dzieli się na dwie kategorie: Internet Voting at the Polling Place – dzięki któremu wyborcy oddają głos w specjalnie do tego przygotowanym miejscu z wykorzystaniem kanału jakim jest internet oraz Remote Internet Voting (zdalne głosowanie internetowe)⁵⁰.

Zgodnie z Zaleceniami Komitetu Ministrów Rady Europy dla państw członkowskich dotyczącymi prawnych, praktycznych standardów głosowania elektronicznego⁵¹ głosowanie elektroniczne może być podzielone na dwie główne kategorie: głosowanie zdalne – Remote Electronic Voting (z wykorzystaniem mediów elektronicznych, przy czym akt głosowania może być dokonany z dowolnego miejsca) oraz głosowanie w tzw. kiosku. Remote Electronic Voting polegać może na głosowaniu online, wykorzystaniu wiadomości tekstowych, interaktywnej telewizji cyfrowej czy telefonów dotykowych. Głosowanie z kiosku polega na tym, że wyborca w celu zarejestrowania swojego głosu musi udać się do lokalu wyborczego lub innej wskazanej przez organy wyborcze. Popularność głosowania elektronicznego wzrasta przede wszystkim dlatego, że postrzega się je jako narzędzie bardziej wygodne aniżeli tradycyjne głosowanie w lokalu wyborczym. Jak pokazują badania oraz dotychczasowe doświadczenia – wielu wyborców deklaruje chęć skorzystania z głosowania online i woli to rozwiązanie bardziej niż metody tradycyjne. Do tej grupy należą zapewne najmłodszy wyborcy⁵².

W większości państw, które rozważają wdrożenie i-voting zwraca się uwagę, że ma być ono dodatkową – alternatywną wobec głosowania tradycyjnego formą uczestnictwa w wyborach czy referendum. Głównym założeniem zwolenników głosowania online jest umożliwienie dodatkowego sposobu udziału

⁵⁰ M. Musiał-Karg, *Elektroniczne głosowanie w opiniach Polaków. Postawy i poglądy na temat e-voting*, Poznań 2020.

⁵¹ *Recommendation Rec (2004)11 of the Committee of Ministers to member states on legal, operational and technical standards for e-voting*, adopted by the Committee of Ministers on 30 September 2004 at the 898th meeting of the Ministers' Deputies.

⁵² M. Musiał-Karg, *Elektroniczne głosowanie w opiniach...*; M. Musiał-Karg, I. Kapsa, *Attitudes of Polish Voters Towards Introduction of e-Voting in the Context of Political Factors*, [w:] S. Katsikas, V. Zorkadis (red.), *E-Democracy – Safeguarding Democracy and Human Rights in the Digital Age. e-Democracy 2019*, Springer 2020.

w wyborach, a przez to zwiększenie dostępności głosowania dla szerszych grup obywateli, w tym osób z niepełnosprawnością, osób mieszkających lub pracujących za granicą. Często planowane jest, aby e-voting było wprowadzone jako druga – po głosowaniu korespondencyjnym – alternatywna forma oddawania głosu w elekcjach.

Jednym z najważniejszych przykładów państw, które z sukcesem praktykuje głosowanie elektroniczne jest Estonia, gdzie głosowanie online funkcjonuje już prawie 20 lat⁵³, a dowodem na zainteresowanie tą formą głosowania oraz wyrazem zaufanie do tej metody jest fakt, iż w ostatnich elekcjach większość uczestniczących głosowała online⁵⁴. Władze Estonii utrzymują, że tzw. Remote Internet Voting jest oczekiwaną społecznie i zaakceptowanym atrybutem procesu wyborczego w tym kraju. Dodatkowo możliwość głosowania za pośrednictwem internetu ma według rządzących istotne przełożenie na zaangażowanie elektoratu w procesy polityczne⁵⁵. Potwierdzają to dane Estońskiej Komisji Wyborczej, na podstawie których można wysnuć wniosek, że zainteresowanie głosowaniem internetowym systematycznie wzrasta, a w ślad za tym z wyborów na wybory rośnie liczba i-wyborców⁵⁶.

W Polsce nie ma regulacji prawnych dotyczących e-głosowania, jak i systemu umożliwiającego głosowanie przez internet w wyborach czy referendum. Warto jednak zwrócić uwagę, że temat wprowadzenia głosowania online w Polsce pojawiał się już wiele razy w debacie przed wyborami, a dodatkowo duże zainteresowanie i-voting wzbudzało w czasie pandemii COVID-19 w 2020 r. (ze względu na potrzebę przeprowadzenia bezpiecznych wyborów). Warto nadmienić, że w lutym 2024 r. w polskiej przestrzeni publicznej pojawiła się informacja, że koalicja rządząca w najbliższej przyszłości planuje zmiany w ustawie z 5 stycznia 2011 roku – Kodeks wyborczy (t.j. Dz.U. 2023, poz. 2408) i zamierza wprowadzić możliwość oddania głosu w wyborach za pośrednictwem Internetu.

⁵³ K. Vassil, M. Solvak, *E-voting in Estonia: Technological Diffusion on the Other Developments Over Ten Years (2005–2015)*, Tartu 2016.

⁵⁴ *Estonia. Parliamentary Elections 5 March 2023*, ODIHR Election Expert Team Final Report, OSCE/ODIHR, https://www.osce.org/files/f/documents/f/f/551179_0.pdf (1.10.2024); R. Krimmer, D. Duenas-Cid, I. Krivososova, P. Vinkel, A. Koitmae, *How Much Does an e-Vote Cost? Cost Comparison per Vote in Multichannel Elections in Estonia*, [w:] R. Krimmer i in. (red.), *Electronic Voting. E-Vote-ID 2018*, Springer 2018.

⁵⁵ N. Goodman, J.H. Pammett, J. DeBardeleben, J. Freeland, *A Comparative Assessment of Electronic Voting, Strategic Knowledge Cluster Canada-Europe Transatlantic Dialogue*, Carlton University 2010, s. 3; <https://www.elections.ca/content.aspx?section=res&document=index&dir=rec/tech/ivote/comp&lang=e> (2.12.2023); por. M. Musiał-Karg, *Metody zwiększania frekwencji...*, s. 97.

⁵⁶ *Statistics about Internet voting in Estonia*, Valimised. The Estonian National Electoral Committee, <https://www.valimised.ee/en/archive/statistics-about-internet-voting-estonia> (1.10.2024).

Alternatywne metody głosowania w opiniach Polaków głosujących za granicą – badania własne

Niniejsza część zawiera ilościową analizę odpowiedzi respondentów na pytania zawarte w kwestionariuszu badania własnego, które zostało przeprowadzone online po wyborach parlamentarnych w dniu 15 października (ankiety zbierano przez 4 tygodnie bezpośrednio po wyborach). Kwestionariusz zawierał pytania otwarte i zamknięte dotyczące organizacji wyborów łącznie z referendum ogólnokrajowym oraz stwierdzenia zawierające różne opinie na temat procesu organizacji wyborów i referendum, samego głosowania, a także – tego, co jest przedmiotem niniejszego tekstu – preferowanych form oddawania głosu. W tym zakresie postanowiono skoncentrować się na zapytaniu respondentów, w jaki sposób chcieliby głosować w wyborach: czy tradycyjnie (osobiście – w lokalu wyborczym), czy za pośrednictwem jednej z dwóch alternatywnych metod głosowania: korespondencyjnie lub za pośrednictwem internetu.

Ankieta była skierowana do Polaków głosujących za granicą i dystrybuowana za pośrednictwem mediów społecznościowych, tj. grup na Facebooku zrzeszających członków Polonii w różnych państwach świata. Zaznaczyć należy, że zgodnie z metodologią badań społecznych – przed właściwym badaniem ankietowym przeprowadzone zostało badanie pilotażowe na grupie obejmującej 21 osób. Badania pilotażowe umożliwiły weryfikację sposobu prowadzenia badań właściwych, jak i weryfikację przygotowanego kwestionariusza ankiety (między innymi pod kątem zrozumienia pytań przez osoby badane, sprawdzenia poprawności kategorii pytań, a także kafeterii odpowiedzi). Na podstawie pilotażu możliwa była korekta opracowanego kwestionariusza ankiety.

Ostatecznie próba respondentów składała się z 1087 osób. W badaniu większość respondentów stanowiły kobiety (58,2%). Najliczniejszą grupę wiekową stanowiły osoby w wieku 30–39 lat (22,9%). Pod względem wykształcenia większość stanowiły osoby z wyższym wykształceniem (43,2%). Szczegółowe dane charakteryzujące grupę respondentów przedstawione zostały w tabeli 1.

Jeśli chodzi o państwo pobytu osób uczestniczących w badaniu, to najliczniejszą grupę stanowili Polacy mieszkający w Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, Stanach Zjednoczonych i Niemczech. W badaniu uczestniczyli także respondenci głosujący m.in. w Kanadzie, Włoszech, Szwecji, Norwegii, Holandii, Argentynie, Brazylii czy Japonii. Pełne dane zaprezentowano na wykresie 1.

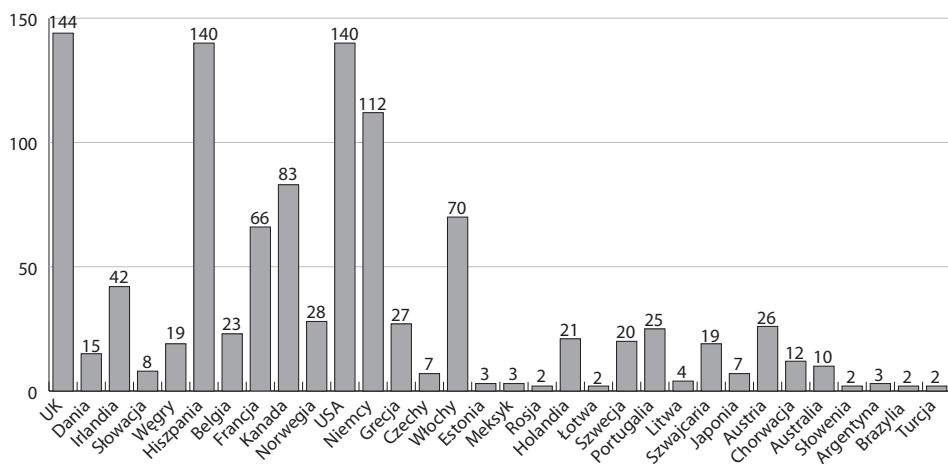
Zamierzeniem prowadzonych badań było ustalenie, w których grupach wyborców, biorąc pod uwagę kryteria takie jak płeć, wiek oraz poziom wykształcenia, poszczególne formy głosowania cieszą się największym zain-

Tabela 1. Charakterystyka próby

		N	%
Płeć	kobieta	633	58,2
	mężczyzna	454	41,8
Wiek	18–29	153	14,1
	30–39	249	23,0
	40–49	209	19,2
	50–59	184	17,0
	60–69	212	19,5
	powyżej 70	80	7,4
Wykształcenie	podstawowe	63	5,8
	zawodowe	137	12,6
	średnie/policealne	417	38,4
	wyższe	470	43,2
Głosowanie na KW/KKW	Koalicja Obywatelska PO .N IPL Zieloni	451	43,0
	Prawo i Sprawiedliwość	202	19,3
	Trzecia Droga (Polska 2050-PSL)	182	17,3
	Nowa Lewica	87	9,2
	Konfederacja Wolność i Niepodległość	117	11,2
	Brak odpowiedzi	38	

Źródło: opracowanie własne.

Wykres 1. Państwo pobytu respondentów

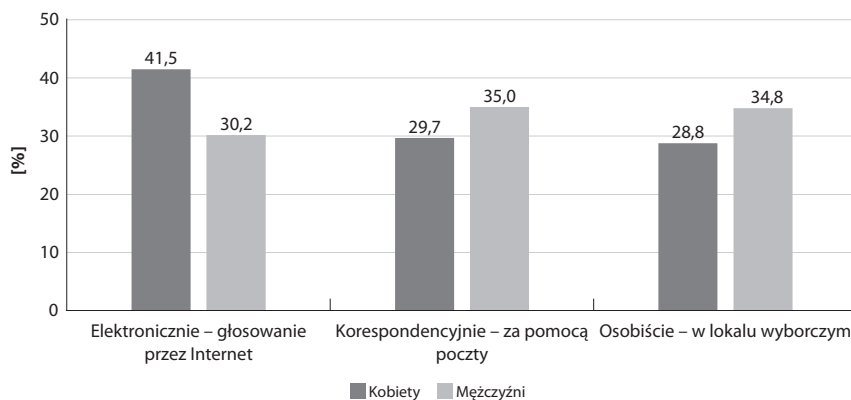

Źródło: opracowanie własne.

teresowaniem. Badanie miało także na celu zidentyfikowanie, czy preferencje polityczne i partyjne (a tym samym sposób głosowania w wyborach) wpływają na wybór preferowanych metod głosowania. Respondentom zadano pytanie: „Mając do dyspozycji różne formy głosowania w wyborach i w referendach, najchętniej głosował(a)bym:”. Istniała możliwość udzielenia następujących odpowiedzi: „a) Osobiście – w lokalu wyborczym; b) korespondencyjnie – za pomocą poczty c) elektronicznie d) trudno powiedzieć”.

Pierwszą zmienną, którą wzięto pod uwagę w analizie danych była płeć. Jak widać na wykresie 2. większość udzielających odpowiedzi wybrała inną niż tradycyjną formę głosowania: 71,2% kobiet i 65,2% mężczyzn zadeklarowało, że najchętniej głosowałoby poza lokalem wyborczym, z tym, że o 11,8 punktów procentowych (p.p.) więcej kobiet w porównaniu do mężczyzn zdecydowałoby się głosować internetowo. W przypadku kobiet dwie alternatywne metody głosowania zyskały większe poparcie niż głosowania w lokalu wyborczym, z kolei w przypadku wyborów mężczyzn – najwięcej wskazań miało głosowanie korespondencyjne – jednak głosowanie osobiste w lokalu wyborczym miało prawie identyczną liczbę wskazań.

Wykres 2. Rozkład procentowy preferowanych form głosowania w zależności od płci

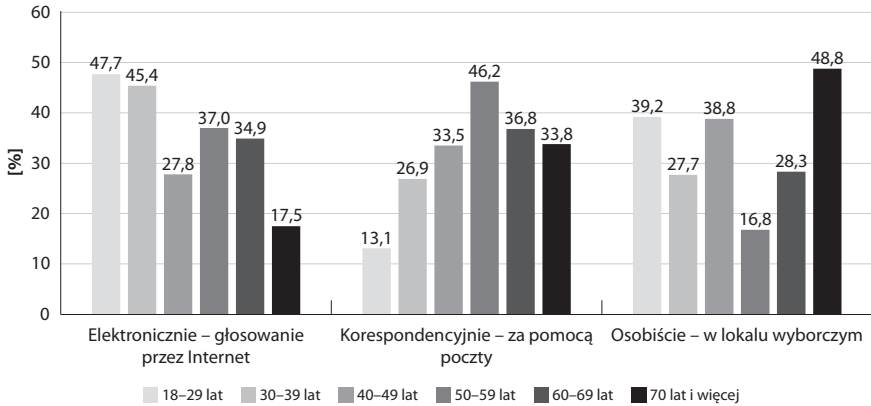

Źródło: opracowanie własne.

Jeśli chodzi o odpowiedzi w zależności od wieku badanych, wyniki badań pozwalają zauważyć, że największe poparcie dla łącznie traktowanych alternatywnych sposobów głosowania w porównaniu do głosowania w lokalu wyborczym wystąpiło we wszystkich grupach wiekowych. Sugeruje to, że respondenci wolą alternatywne sposoby do głosowania niż głosowania w sposób tradycyjny. Zauważyć należy, że największe poparcie dla głosowania elektronicznego odnotowano w grupach 18–29 lat oraz 30–39 lat, z kolei dla głosowania korespondencyjnego w grupie 50–59 lat i 60–69 lat.

Najwięcej zwolenników głosowania tradycyjnego i najmniej zwolenników e-voting odnotowano w najstarszej grupie respondentów, co jest zapewne wynikiem mniejszej edukacji w zakresie nowych technologii i mniejszego zaufania do e-usług, a także przywiązaniem do tradycyjnych form uczestnictwa w wyborach.

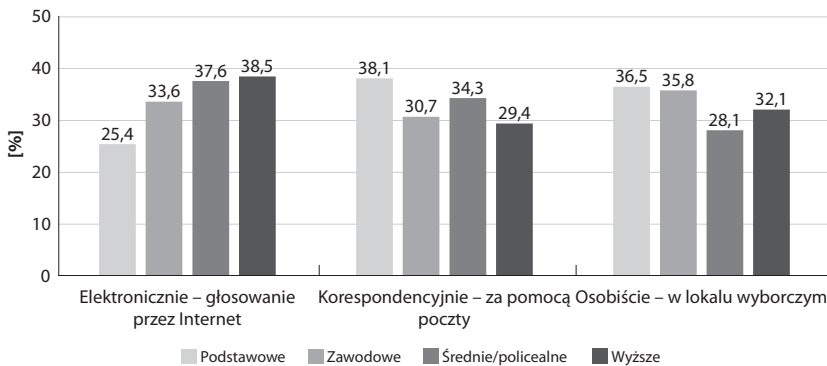
Wykres 3. Rozkład procentowy preferowanych form głosowania w zależności od wieku

Źródło: opracowanie własne.

Kolejną zmienną, według której rozpatrywano odpowiedzi na pytanie o preferowane metody głosowania – było wykształcenie. Uzyskane wyniki wskazują, że wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia rośnie zaufanie do głosowania internetowego. Głosowanie korespondencyjne i w lokalu wyborczym uzyskały najwięcej wskazań wśród osób z wykształceniem podstawowym, czego wyjaśnienia szukać należałoby zapewne w braku edukacji komputerowej i mniejszej znajomości i zaufania do nowych technologii.

Wykres 4. Rozkład procentowy preferowanych form głosowania w zależności od wykształcenia

Źródło: opracowanie własne.

Kolejnym etapem analizy było sprawdzenie czy istniała zależność pomiędzy zmiennymi socjodemograficznymi tj. płeć, wiek i wykształcenie a preferencją formy głosowania. W tym celu, za pomocą testu chi kwadrat niezależności, porównano respondentów zróżnicowanych ze względu na płeć, wiek i wykształcenie pod względem preferowanej formy głosowania. Wyniki zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2. Porównanie osób zróżnicowanych ze względu na płeć, wiek i wykształcenie pod względem preferowanej formy głosowania

Zmienna		Elektronicznie – głosowanie przez Internet		Korespondencyjnie – za pomocą poczty		Osobiście – w lokalu wyborczym		χ^2	Vc
		N	%	N	%	N	%		
Płeć	kobiety	263	41,5	188	29,7	182	28,8	14,73***	0,12
	mężczyźni	137	30,2	159	35,0	158	34,8		
	ogółem	400	36,8	347	31,9	340	31,3		
Wiek	18–29 lat	73	47,7	20	13,1	60	39,2	83,94***	0,20
	30–39 lat	113	45,4	67	26,9	69	27,7		
	40–49 lat	58	27,8	70	33,5	81	38,8		
	50–59 lat	68	37,0	85	46,2	31	16,8		
	60–69 lat	74	34,9	78	36,8	60	28,3		
	70 lat i więcej	14	17,5	27	33,8	39	48,8		
	ogółem	400	36,8	347	31,9	340	31,3		
Wykształcenie	podstawowe	16	25,4	24	38,1	23	36,5	8,51	0,06
	zawodowe	46	33,6	42	30,7	49	35,8		
	średnie/ policealne	157	37,6	143	34,3	117	28,1		
	wyższe	181	38,5	138	29,4	151	32,1		
	ogółem	400	36,8	347	31,9	340	31,3		

Adnotacja: N – liczba obserwacji; χ^2 – wynik testu chi kwadrat; Vc – wskaźnik siły efektu.
 *** $p < 0,001$; ** $p < 0,010$; * $p < 0,050$.

Źródło: opracowanie własne.

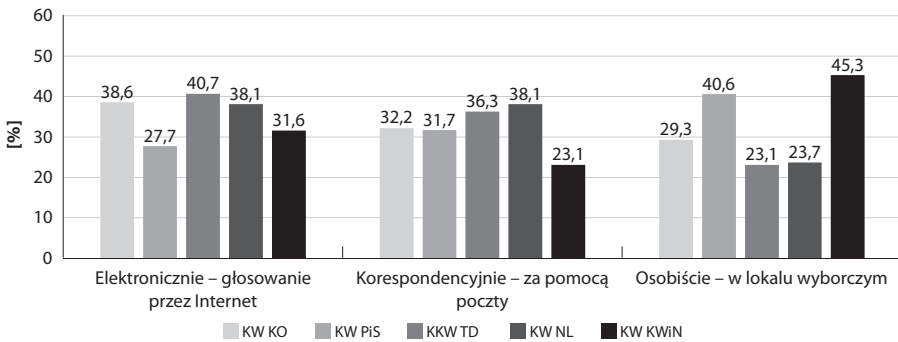
Analiza wykazała istotne statystycznie różnice w zakresie preferowanej formy głosowania pomiędzy grupami zróżnicowanymi ze względu na płeć oraz wiek. Okazało się, że kobiety istotnie częściej wskazywały na preferencję elektronicznej formy głosowania, przy czym mężczyźni wskazywali na tę formę istotnie rzadziej. Otrzymane wyniki wskazywały ponadto na to, że osoby

w wieku 18–29 i 30–39 lat istotnie częściej wskazywały na preferencję elektronicznej formy głosowania, osoby w wieku 50–59 i 60–69 lat istotnie częściej wskazywały na preferencję korespondencyjnej formy głosowania, natomiast osoby w wieku 40–49 oraz 70 lat i więcej istotnie częściej wskazywały na preferencję osobistej formy głosowania. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że odnotowane efekty okazały się słabe ($V_c < 0,30$).

Ostatnią zmienną braną pod uwagę w niniejszym badaniu było głosowanie na poszczególne komitety wyborcze w wyborach. Wykres 5. pokazuje, jakie alternatywne metody głosowania wybraliby wyborcy poszczególnych partii politycznych.

W przypadku wyborców PiS odnotowano najmniejszy udział procentowy zwolenników głosowania przez internet (27,7%), z kolei drugi najwyższy (40,6%) w przypadku głosowania w sposób tradycyjny – KW KWiN miał wynik o 4,7 p.p. wyższy.

Wykres 5. Rozkład procentowy preferowanych form głosowania w zależności od preferencji partyjnych

Źródło: opracowanie własne.

Co ciekawe, zsumowane wyniki odpowiedzi zwolenników każdej z partii dotyczące głosowania przez internet i korespondencyjnego dają łączny wynik powyżej 50% (Nowa Lewica – 76,2%, Trzecia Droga – 77%, Koalicja Obywatelska – 71,3%, Prawo i Sprawiedliwość – 59,4%, Konfederacja – 54,7%), z czego wyborcy PiS i KWiN są najbardziej sceptyczni względem głosowania innego niż tradycyjne. Jednak niezaprzeczalnym jest to, że większość wyborców wszystkich partii zadeklarowała chęć głosowania za pośrednictwem internetu lub za pomocą poczty.

Podsumowując wyniki badań własnych można sformułować dwa wnioski:

- po pierwsze, gdyby głosujący za granicą mieli możliwość wyboru innej formy głosowania niż to przy urnach wyborczych – to chętniej zagłosowaliby

za pośrednictwem internetu lub poczty. W przeprowadzonym badaniu głosowanie w lokalu wyborczym otrzymało najmniej wskazań respondentów. Łącząc wyniki głosowania korespondencyjnego i elektronicznego – widać, że mają one więcej zwolenników niż głosowanie w lokalu wyborczym. To z kolei świadczy o tym, że osoby badane są zwolennikami poszerzania oferty dodatkowych metod głosowania.

- po drugie, preferencje partyjne nie mają dużego wpływu na preferowane przez Polaków za granicą metody głosowania w wyborach.

Podsumowanie

We współczesnych demokracjach podmiotowość społeczeństwa odgrywa niezwykle istotną rolę w procesie sprawowania władzy. Jedną z gwarancji funkcjonowania demokratycznego państwa prawa jest zapewnienie podstawowych praw i wolności obywatelskich, w tym w szczególności praw wyborczych⁵⁷. W państwach demokratycznych prawo wyborcze powinno być tak konstruowane, żeby zminimalizować wszelkie bariery, jakie mogą napotkać różne grupy wyborców (wyborcy starsi, niepełnosprawni czy przebywający poza granicami kraju), i które utrudniają lub uniemożliwiają skuteczną partycypację w głosowaniach powszechnych. W ten sposób możliwe jest lepsze realizowanie zasady powszechności wyborów.

Zarówno Polacy przebywający poza granicami państwa, jak i wyborcy z niepełnosprawnością, oraz wyborcy w podeszłym wieku są narażeni na trudności związane z udziałem w elekcjach państwowych. Ci pierwsi – jak pokazuje praktyka – mogą mieć nierówne warunki dotarcia do lokali wyborczych (ze względu na ich małą liczbę w różnych państwach), albo mogą być narażeni na oczekiwanie w długich kolejkach, by oddać głos (jak to miało miejsce w roku 2023⁵⁸). Z kolei w przypadku osób niepełnosprawnych i starszych ma to związek z obniżoną sprawnością fizyczną oraz barierami architektonicznymi i komunikacyjnymi, stojącymi na drodze do oddania głosu w sposób tradycyjny – osobiście w lokalu wyborczym.

Warunkiem koniecznym rozwoju demokratycznego państwa prawnego jest m.in. dbanie o to, by umożliwić większą partycypację obywateli w życiu

⁵⁷ M. Chmaj, *Prawo wyborcze w Polsce*, Warszawa 2023, s. 15–16.

⁵⁸ M. Musiał-Karg, F. Casal Bértoa, *Polskie wybory parlamentarne i referendum z 15 października 2023 roku. Wokół najważniejszych wątpliwości i zastrzeżeń co do łączenia obu głosowań powszechnych*, «Politeja» 2024, nr 1 (88/2), s. 54–55.

publicznym⁵⁹. Czasami trudne doświadczenia, krytyka różnych rozwiązań i dylematy natury konstytucyjnej sprawiają, że państwa są bardzo ostrożne przy wdrażaniu nowych dodatkowych form partycypacji obywatelskiej. Często – jak to było w przypadku pandemii SARS-CoV-2 – mechanizmy te mogą być wprowadzane bez stosownego przygotowania i w zbyt szybkim tempie, co jak pokazuje przypadek Polski – prowadzi do wielu kontrowersji i problemów.

Niewątpliwie jednak, istnieje w Polsce potrzeba poszerzenia oferty alternatywnych metod głosowania, co w znacznej mierze zwiększyłoby realizację zasady powszechności wyborów, ale także niwelowałoby bariery, które napotykają różne grupy wyborców. Alternatywne metody głosowania stanowiąc mogą także panaceum na alienację, marginalizację i absencję wyborców – szczególnie w czasach kryzysów.

Bibliografia

- Arrighi J.-T., Bauböck R., *A multilevel puzzle: Migrants' voting rights in national and local elections*, «European Journal of Political Research» 2017, nr 56.
- Asplund E., Heuver L., Ahmed F., Stevense B., Umar S., James T.S., Clark A., *Elections and Covid-19: How special voting arrangements were expanded in 2020, 25 February 2021*, IDEA International, <https://www.idea.int/news/elections-and-covid-19-how-special-voting-arrangements-were-expanded-2020>.
- Belarus. *Parliamentary Elections 28 September 2008*, OSCE/ODIHR, Warsaw 2008, <https://www.osce.org/files/f/documents/a/5/35122.pdf>.
- Chmaj M., *Prawo wyborcze w Polsce*, Warszawa 2023.
- Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report – Adopted by the Venice Commission at its 51st and 52nd sessions. Venice, 5–6 July and 18–19 October 2002*, CDL-AD(2002)023rev2-cor, Venice Commission, 2002, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2002\)023rev2-cor-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2002)023rev2-cor-e) (1.10.2024).
- Collyer M., Vathi Z., *Patterns of extra-territorial voting*, «Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty Working Paper» 2007, nr 22.
- Czaplicki K.W., *Alternatywne sposoby głosowania (Zarys problemów)*, [w:] S. Grabowska, R. Grabowski (red.), *Alternatywne sposoby głosowania a aktywizacja elektoratu. Międzynarodowa Konferencja Naukowa. Rzeszów 26–27 marca 2007 r.*, Rzeszów 2007.
- Estonia. *Parliamentary Elections 5 March 2023*, ODIHR Election Expert Team Final Report, OSCE/ODIHR, https://www.osce.org/files/f/documents/f/f/551179_0.pdf
- Funk P., *Social Incentives and Voter Turnout: Evidence from the Swiss Mail Ballot System*, «Journal of the European Economic Association» 2010, vol. 8, nr 5.

⁵⁹ K. Kozłowski, *Instytucje głosowania przez pełnomocnika a konstytucyjna zasada bezpośredniości wyborów – problem, który wciąż nie został rozwiązany*, [w:] B. Banaszak, A. Bisztyga, A. Feja-Paszkiwicz (red.), *Aktualne problemy prawa wyborczego*, Zielona Góra 2015, s. 220; por. Ł. Orłowski, *Głosowanie przez pełnomocnika jako gwarancja korzystania z czynnego prawa wyborczego, przez osoby starsze i niepełnosprawne*, «Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne» 2018, nr 26, s. 107–123.

- Goodman N., Pammett J.H., DeBardeleben J., Freeland J., *A Comparative Assessment of Electronic Voting, Strategic Knowledge Cluster Canada-Europe Transatlantic Dialogue*. Carlton University 2010, <https://www.elections.ca/content.aspx?section=res&document=index&dir=rec/tech/ivote/comp&lang=e>.
- Hutcheson D.S., Arrighi J.-T., "Keeping Pandora's (ballot) box half-shut": a comparative inquiry into the institutional limits of external voting in EU Member States, «Democratization» 2015, nr 22.
- Jackiewicz A., *Głosowanie korespondencyjne oraz głosowanie przez pełnomocnika jako alternatywne metody głosowania w świetle polskiego kodeksu wyborczego*, «Białostockie Studia Prawnicze» 2016, nr 20/A.
- Kapsa I., Musiał-Karg M., *Alternatywne metody głosowania w opiniach Polaków. Postawy i poglądy względem wybranych form partycypacji w wyborach*, WNPiD UAM, Poznań 2020.
- Kaufmann B., *Why voting by mail is rarely easy*, Swissinfo.ch, <https://www.swissinfo.ch/eng/why-voting-by-mail-is-rarely-easy/46016512>.
- Kobylski P., *Powszechność w głosowaniu korespondencyjnym w dobie COVID-19*, «Wybrane zagadnienia. Studia z Polityki Publicznej» 2022, nr 9.
- Koksanowicz G., *Głosowanie przez pełnomocnika w wyborach samorządowych – zasady i tryb udzielenia oraz charakter prawny pełnomocnictwa*, «Przegląd Prawa Konstytucyjnego» 2019, nr 2 (48).
- Kozłowski K., *Instytucje głosowania przez pełnomocnika a konstytucyjna zasada bezpośredniości wyborów – problem, który wciąż nie został rozwiązany*, [w:] B. Banaszak, A. Bisztyga, A. Feja-Paszkiwicz (red.), *Aktualne problemy prawa wyborczego*, Zielona Góra 2015.
- Krasnowolski A., *Głosowanie przez pełnomocnika, głosowanie antycypowane i głosowanie korespondencyjne w krajach europejskich i Kanadzie*, Warszawa 2006.
- Krasnowolski A., *Procedury wyborcze w krajach europejskich*, «Opracowania Tematyczne» OT-635, Kancelaria Senatu, Warszawa 2005.
- Krimmer R., *E-voting as a New Form of Voting*, [w:] A. Balci, C. Can Actan, O. Dalbay (red.), *Explorations in eGovernment & eGovernance, vol. 2: Selected proceedings of the Second International Conference on eGovernment and eGovernance*, Antalya 2010.
- Krimmer R., Duenas-Cid D., Krivonosova I., Vinkel P., Koitmae A., *How Much Does an e-Vote Cost? Cost Comparison per Vote in Multichannel Elections in Estonia*, [w:] R. Krimmer, et al. (red.), *Electronic Voting. E-Vote-ID 2018. Lecture Notes in Computer Science*, vol 11143. Springer, Cham 2018.
- Kryszewski G., *Standardy prawne wolnych wyborów parlamentarnych*, Białystok 2007.
- Luechinger S., Rosinger M., Stutzer A., *The Impact of Postal Voting on Participation. Evidence for Switzerland*, «Swiss Political Science Review» 2007, nr 2.
- Michalak B., Sokala A., *Leksykon prawa wyborczego*, Warszawa 2010.
- Musiał-Karg M., *Alternative Voting Methods Through the Example of Postal Voting and E-Voting in Switzerland*, «Białostockie Studia Prawnicze», 2016, vol. 20/A
- Musiał-Karg M., *Elektroniczne głosowanie w opiniach Polaków. Postawy i poglądy na temat e-voting*, WNPiD UAM, Poznań 2020.
- Musiał-Karg M., *Głosowanie korespondencyjne podczas pandemii Covid-19. Doświadczenia z polskich wyborów prezydenckich w 2020 r.*, «Przegląd Prawa Konstytucyjnego» 2021, nr 2 (60).
- Musiał-Karg M., *Metody zwiększania frekwencji wyborczej. Polska a doświadczenia innych państw*, «Środkowoeuropejskie Studia Polityczne» 2011, nr 2.

- Musiał-Karg M., Casal Bértoa F., *Polskie wybory parlamentarne i referendum z 15 października 2023 roku. Wokół najważniejszych wątpliwości i zastrzeżeń co do łączenia obu głosowań powszechnych*, «Politeja» 2024, nr 1 (88/2).
- Musiał-Karg M., Kapsa I., *Attitudes of Polish Voters Towards Introduction of e-Voting in the Context of Political Factors*, [w:] S. Katsikas, V. Zorkadis (red.), *E-Democracy – Safeguarding Democracy and Human Rights in the Digital Age. e-Democracy 2019*, Springer 2020.
- Musiał-Karg M., Kapsa I., *Debate: Voting challenges in a pandemic – Poland*, «Public Money & Management» 2021, vol. 41, nr 1.
- Orłowski Ł., *Głosowanie przez pełnomocnika jako gwarancja korzystania z czynnego prawa wyborczego, przez osoby starsze i niepełnosprawne*, «Studenckie Prace Prawnicze, Administratywistyczne i Ekonomiczne» 2018, nr 26.
- Pisz M., *Alternatywne procedury głosowania we współczesnym prawie konstytucyjnym*, [w:] M. Pisz, M. Przychodzki, M. Radajewski (red.), *Zagadnienia współczesnego prawa publicznego*, UAM, Poznań 2018.
- Pyrzyńska A., *Problematyka terminów w wyborach Prezydenta RP zarządzonych postanowieniem Marszałka Sejmu z 3 czerwca 2020 roku*, «Forum Prawnicze» 2022, nr 4 (72).
- Skotnicki K., *Zasada powszechności w prawie wyborczym: zagadnienia teorii i praktyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2000.
- Stelmach A., *Postal Voting. Poland and Solutions in Other Countries*, «Przegląd Prawa Konstytucyjnego» 2020, nr 58.
- Vassil K., Solvak M., *E-voting in Estonia: Technological Diffusion on the Other Developments Over Ten Years (2005–2015)*, Johan Skytte Institute of Political Studies, University of Tartu in cooperation with Estonian National Electoral Committee, Tartu 2016.
- Voxlt: The Standardized Post-Vote Surveys. Neuchâtel: SIDOS, [za:] S. Luechinger, M. Rosinger, A. Stutzer, *The Impact of Postal Voting on Participation. Evidence for Switzerland*, «Swiss Political Science Review» 2007, nr 2.
- Wagner R., *Responding to COVID-19 with 100 per cent Postal Voting: Local Elections in Bavaria, Germany. Case study*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm 2020, <https://www.idea.int/sites/default/files/responding-to-covid-19-with-postal-voting-local-elections-in-bavaria.pdf>.
- Zbieranek J., *Alternatywne procedury głosowania w polskim prawie wyborczym – gwarancja zasady powszechności wyborów czy mechanizm zwiększania frekwencji wyborczej?*, Warszawa 2013.
- Zbieranek J., *Alternatywne procedury głosowania w Polsce na tle państw Unii Europejskiej*, «Studia BAS» 2011, nr 3 (27).
- Zbieranek J., *Nowe procedury: głosowanie korespondencyjne i przez pełnomocnika*, [w:] K. Skotnicki (red.), *Kodeks wyborczy. Wstępna ocena*, Warszawa 2011.
- Zbieranek J., *W stronę reformy procedur głosowania w Polsce*, Instytut Spraw Publicznych, «Analizy i Opinie» 2005, nr 52.
- Young A., *A Complete Guide To Early And Absentee Voting*, 23.09.2016, <https://www.npr.org/2016/09/23/491999689/a-complete-guide-to-early-and-absentee-vot-ing?t=1612008518201>.